

1831-1920 YILLARI ARASINDAKİ TÜRKİYE'DEKİ LİTOGRAFI (TAŞBASKI) SANATI

İsmail KESKİN

Yrd. Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü
ismailkeskin@kocaeli.edu.tr

Geliş Tarihi: 2017.03.27
Kabul Tarihi: 2017.04.25

Öz

Avrupa ülkelerinde baskıresmin yüzyıllara dayanan köklü bir geleneği vardır. Çukur ve yüksek baskı tekniklerine alternatif olarak, 1796'da Almanya'da icat edilen litografi, geleneksel baskı tekniklerinden tamamen farklı, doğadan çıkarılan taşların kalıp olarak kullanıldığı ve kimyasal tepkimelerle basıma hazırlandığı yepyeni bir yöntem olarak ortaya çıkmıştı. Batılılaşma hareketleri çerçevesinde, 1831'de askeri eğitim amaçlı materyallerin basımı ve çoğaltılması için ülkemize getirildi. Zamanla sanatçıların da ilgisini çekerek ülkemizin ilk baskıresim tekniği oldu.

Bu araştırmada, ülkemizde hem yazı hem de sanatsal alanda bir görsel iletişim aracı işlevi gören litografi tekniğinin ülkemize geliş süreci, sonrasında Türk kültür ve sanatına kattıkları incelenecektir. Cumhuriyet dönemi litografi sanatı, diğer sanat alanlarında olduğu gibi bir evrimle dönemidir. Cumhuriyet dönemi Türk baskıresmi içinde, halk sanatından akademik sanata geçiş sürecinde litografinin rolü ve gelişimi ayrı bir çalışmada ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Litografi, Taş Baskı, Özgün Baskıresim

Lithography Art in Turkey Between 1831-1920

Abstract

The lithography has a deep-rooted tradition based on centuries in European countries. Lithography is invented in Germany on 1796 as an alternative to intaglio and relief printing techniques, however, it is completely different from traditional printing techniques, and natural stones are used as a mold and emerged as a totally new method of preparing the stone with chemical reactions. In 1831, within the context of westernization movements, it is brought to our country in order to be used in printing and reproduction of materials for military training purposes. Over the time, it became the first lithography technique of our country by attracting attention of artists.

In this research, arrival process of lithography technique, which serves as a visual communication means in our country in both written and artistic areas, and afterwards, its contributions to Turkish culture and art will be examined. The lithography art of the republican era is a period of evolution, as it is in the other branch of arts. The role and development of lithography in the republican era and its transition from folk art to academic art within the Turkish lithography will be examined in a separate study.

Key Words: Lithography, Litho, Original Printmaking

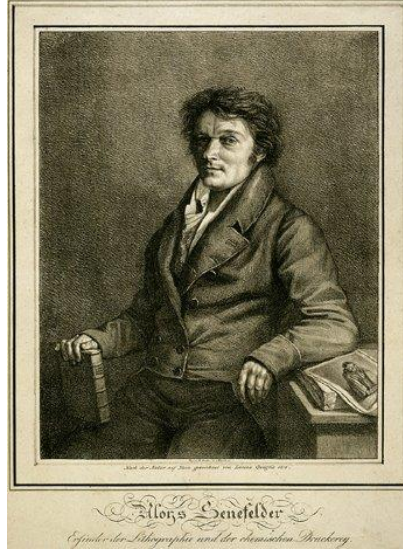
Giriş

1796-98'de Münih'te, daha önceki basımcılık teknik ve prensiplerine hiç benzemeyen yeni bir baskı ve matbaacılık sistemi doğmuştur. O zamana kadar çukur ya da yüksek baskı teknikleri basımcılığın ana prensipleri idi. Genç bir tiyatro yazarı Alois Senefelder, araştırma ve deneyleri sonucu, doğada hazır bulunan ve taş ocaklarından çıkarılan kireç taşlarını baskıda kalıp olarak kullanmayı akıl etmiştir. Daha öncekilerin aksine üzerinde çukur ya da yükselti farkı olmaksızın düz bir yüzeyden baskı alınabilmektedir. Taşın düz sathı üzerinde yağ ve suyun biri birini itmesi temel ilkesinden yola çıkan bu yepyeni buluşta, taş kalıp, kimyasal tepkimelerle basıma hazırlanmaktadır. Bu, o dönemin endüstriyel gelişimine paralel olarak seri üretime uygun, kağıdın baskıda yıpranmadığı yepyeni bir çoğaltma yöntemidir. Matbaacılığı yeni bir iş alanı olarak ticaret hayatına sokan ve sanatçılara yeni bir ifade aracı olan bu buluş, ofset baskıyla yeni bir boyut kazanan, günümüz modern matbaacılık teknolojilerinin atasıdır. Bütün dünyada ve ülkemizde litografi (taşbaskı) olarak bilinir.

Alois Senefelder, babasının ölümü üzerine eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmış, müzikaller ve tiyatro eserleri yazarak ailesinin geçimini sağlamaya çalışan, oyunculuga meraklı bir gençtir. Yazdığı metinleri ve notaları daha ucuza çoğaltıp, dağıtarak, operalarda kabul görmek ve adını duyurmak amacındadır. Kimya bilgisini kullanarak uzun araştırmalar sonucu tesadüfleri de yönlendirerek litografiyi icat etmiştir. Öncekilere hiç benzemeyen bu baskı sisteminde, yapısı % 98 oranında kireçten oluşan çok sert ve homojen yapılu taşlar kalıp olarak kullanılmaktadır. O dönemde, Münih yakınlarındaki Solnhofen bölgesi taş ocaklarından bolca çıkarılan ve günlük kullanımda yer döşemesi, mimari süsleme ve bileme gibi çok amaçlı işlerde kullanılan bu taşların en önemli özelliği, su ve yağa olan hassasiyetidir. Su ve yağın birbirini itme gücüyle, taşın yüzeyi çizime ve basıma uygun hale gelir.

Yağlı kalem ve mürekkeplerle çalışılıp, kimyasal tepkimelerle taş üzerine sabitlenen yazı ya da resim gibi imgeler, taş ıslak tutulmak koşuluyla basınçlı preste, sıyırma yöntemiyle basılabilmektedir. Senefelder'in ilk kimyasal baskı tekniği olarak nitelediği bu sistemde, kalıp olarak hazırlanan ve basılması istenen imgeyi üzerinde bulunduran taş, arap zankı ve asitleme işlemlerinden sonra, ıslak süngerle sürekli nemli tutulduğunda, işlenmemiş boş kısımlarda merdane yardımıyla taşta verilen yağlı baskı mürekkebi iterek tutmazken, resmedilmiş dolu kısımlarda mükemmel bir tutma özelliği göstermekte, yüzeyden ve presleme sıyırma yoluyla kağıda aktarılan mürekkep her seferinde yenilenebilmektedir. Su, basım aşamasında çok önemlidir ki, taş üzerindeki çalışma ne kadar değerli olursa olsun, kuru bir taş sadece bir kalıp olmaktan ibarettir. Taş, suyla can bulur ve merdaneadaki mürekkebi emerek önceden çalışılmış imgeyi tekrar oluşturur.

Litografinin bulunuşuyla birlikte, resim ve yazının aynı kalıpta kolayca basımı mümkün hale gelmiştir. Tonlamada sanatçıya sunduğu geniş özgürlük ve deneysel çalışma olanaklarıyla en büyük yeniliği resim basmada ortaya koymuştur. Sanatçı, düz satırlı, grenlenmiş taş yüzeyine, gerek yağlı kalem gerekse yağlı mürekkeple tonlamalar yaparak kağıt üzerine çalışır gibi lavi ve çizim yapabilmektedir.

Resim 1. Lorenzo Quaglio, 'Alois Senefelder', 1818, Litografi

19. yüzyıl ortalarından itibaren deseni kuvvetli ünlü ustaların tekniğe yönelmesiyle, çizgi gücünün kendini gösterdiği üç boyutlu manzara ve figüratif çalışmalar dikkat çekmektedir. Her sanatçı kendi anlatım dilini taşa uygulamış, özellikle 1830'larda dört renk baskısı geliştikten sonra ortaya çıkan çok renklilik etkisi, doku çeşitliliği gibi görsel yenilikler sanatsal litografinin ivme kazanmasını hızlandırmıştır. Teknik, bulunuşundan yaklaşık 25 yıl kadar sonra bütün dünyaya hızla yayılmıştır. Fransa'da litografi, bir güzel sanatlar alanı olarak değerlendirilmiş, Toulouse Leutrec'in çalışmalarıyla icadından yaklaşık yüz yıl sonra sanatsal üretimde doruk noktalara ulaşmıştır (Çilen, 1995: 51). Bu araştırmada, icadından sonra matbaacılık alanında diğer baskı tekniklerini kullanılmaz hale getiren litografinin, ülkemize gelişi ve ülkemizin ilk baskiresim tekniği olarak Türk sanatının gelişimine etkileri ele alınacaktır.

Litografinin İstanbul'a Gelişi ve ilk Sanatsal Baskılar

Ülke II. Sultan Mahmut yönetimindeyken, tam da yeni ıslahatların gerçekleştiği bir dönemde İstanbul'a gelen Henry Cayol, resim ve güzel yazıya meraklı bir çizerdir. Fransa'da yaygın olan litografi tekniğini, aile üyelerinden bazılarına özenerek daha önceden öğrenmiştir. İstanbul'u seven Cayol, burada kalmaya karar verir ve Türkçe öğrenmeye başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk taşbaskı atölyesi 1831 yılında Henry Cayol tarafından kurulur ve burada Hüsrev Paşa'nın 'Nuhbetü'ttalim' adlı yapıtı basılır. Başlangıçta askeri eğitim amacıyla basılan kitap ve broşürlerde haritalar, şemalar, insan figürleri çoğaltılmış, bu teknik sayesinde yazı ve hat sanatının güzel örnekleri kitlelere ulaştırılmıştır (Atar, 1995: 88).

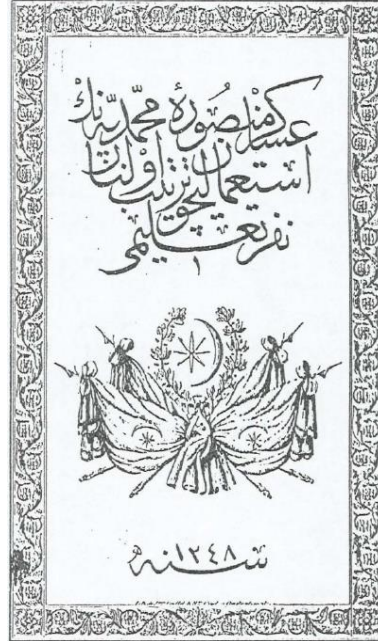
Litografi taşı ve malzemelerini Avrupa'dan ısmarlayan Cayol, gelen malzemelerle Seraskerlik binasında sözü geçen atölyeyi kurmuş, yanına 50 asker öğrenci de alarak tekniği hem öğretmiş hem de sanatsal baskılar üretmeye başlamıştır. Serasker Koca Hüsrev Paşa'nın himayesinde bu görevi beş yıl

sürdürmüştür. İmparatorluk katında çalışkanlığı ve tekniğe hakimiyetiyle dikkat çeken Cayol, daha sonra Sultan Mahmut tarafından Türk el yazması kitap ve kıymetli eserlerin basımı için de görevlendirilmiştir.

“Cayol 1836 yılında Beyoğlu’na yerleşerek kendi atölyesini kurar. Bu matbaanın yönetimini daha sonra Dalmaçya’dan İstanbul’a gelen Antoine Zellich’e verir” (Hakan, 1993: 7). 1942’den sonra 10 yıl kadar çok iyi işler yapan atölye bir yangında kül olunca, Zellich’in yardımıyla Fransız elçilik binasının altında yeniden açılır. Bu süreçte Beyoğlu’nda başka litografi atölyeleri de kurulmuştur. “Henry Cayol matbaasını, Antoine Zellich’in yardımı ile işletmekte devam ederken 1865’te koleradan öldü” (Gerçek, 1939: 29). Cayol’un ölümünden sonra 4 yıl daha Cayol ailesi adına matbaanın müdürlüğünü yürüten ve 1869’da kendi matbaasını kuran emektar litografi ustası Antoine Zellich’in alana katkılarını da belirtmek gerekir.

Resim 2. Koca Hüseyin Paşa'nın eseri, 'Nuhbetü'ttâlim' 1831, Litografi

Resim 3. Askeri Eğitim Kitabı (kapak), 'Nefer Talimi' 1832, Litografi

Zellich'in ölümünden sonra oğlu Greguar Zellich baba mesleğini devam ettirmiştir. Selim Nüzhet Gerçek 'Türk Taş Basmacılığı' adlı eserinde litografi sanatına katkılarından dolayı Greguar Zellich'e minnettarlığını şu cümlelerle ifade etmektedir: “Antuvan Zelliç'in oğlu Greguar Zelliç Fransa'da litografyanın yüzüncü yıldönümü münasebeti ile hazırlanan bir sergiye iştirak vesilesi ile küçük bir risale basmış ve orada litografyanın keşfi, Fransa'da ve memleketimizde başlangıcı hakkında etraflı malumat vermiştir. İçinden yararlı malumat aldık. Bazı şüphelerimizi de kontrol etmek imkanını bulduk. Matbaacılık tarihimizin bir köşesini aydınlatacak malumat neşrettiği için kendisine müteşekkir olmalıyız” (Gerçek, 1939: 30).

Sanatsal bir amacın güdülmediği başlangıç dönemlerinde, bu atölyelerde ağırlıklı olarak, askeri amaçlı baskılar üretilmiştir. Gelişim dönemlerinde ise piyasaya yönelik

tanıtım materyalleri ve bilimsel içerikli ürünler basılır. Halk hikayelerinin ve masallarının anlatıldığı resimli kitaplar da, önemli bir yer tutar. “*Bu taşbaskı kitapların 1863-1866 yıllarında yapıldığı ve yapılan araştırmalara göre sayılarının 100’ün üzerinde olabileceği sanılmaktadır. Bu kitapların basımının ise halktan kişilerin ticaret amacı ile kurduğu az sayıdaki ufak matbaa işletmeleri tarafından gerçekleştirildiği düşünülmektedir. 19.y.y.’ın özellikle ikinci yarısında taşbaskı tekniğini uygulayabilme olanaklarının ülkemizde yayıldığı bu sayede anlaşılabilir.*” (Dönmez, 2008: 13).

Türk litografisi asıl işlevini halk hikayelerini görselleştiren anlatımcı, seyirlik resimlerin basılmaya başlamasıyla ortaya koymuştur. Saray himayesindeki sanatçılar ve halk içerisinde usta-çırak ilişkileri içerisinde yetişmiş sanatçılar, kendi kitlelerine yönelik, sanatsal kaygı taşımayan görsel betimlemeleri, litografi sanatının olanaklarıyla halkın sürekli yaşadığı kahvehanelere, işyerlerine, evlere ve ibadethanelere ulaştırmıştır. Bu resimlerin pek azında sanatçısının adı yazılıdır.

Resim 4. Seyfîmülük Hikayeleri'nden, 'Padişah Tabibe Muayene Oluyor' Litografi

Litografi, tasvirin yasak sayıldığı dönemlerde, bir çoğaltım tekniği olarak bu tür resimlerin halkla buluşması ve bütünleşmesinde önemli bir iletişim aracı olmuştur. Güzel yazı geleneğini devam ettiren sanatçılar, yazıyı resmin iskeletinde kullanmış, yüzeyde kaligrafik karakterlerle oluşan hayvan ve insan figürleri, dinin koyduğu tasvir yasağına rağmen resmedilebilmiştir. “*Burada çok önemli bir nokta ortaya çıkıyor; güzel yazı yazan sanatçı, yazıyı yazarken iskelet olarak resmi kullanıyor. İskeleti oluşturan insan ve hayvan figürleri betim yasağını deliyor. Yazı-resim adı verilen bu eserler, halkın görebileceği her yere asılıyor. Betimi yasaklayan devlet, bu resimleri astırarak, kendi düşüncesini çürütüyor*” (Hakan, 1993: 1)

Yazı ve resmin kombine edilmesi ve yazının resme dönüşmesinde litografi taşının dokunuşlara duyarlı düz yüzeyi sağladığı kolaylıklarla, sanatçıların bu tür kompozisyonlarının oluşumu ve basılmasında etkili olmuştur. Teknik, daha sonraki süreçte eğitim kurumlarında yerini almış, bir çoğaltım aracı olmanın yanı sıra, akademik sanatın üretim basamağında da bir ifade aracı olma yolunda hızla ilerlemiştir.

“Türk baskiresim sanatının başlangıcı 19. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanır. Türk betim sanatının en önemli alanını oluşturan taş baskısı resimler baskiresim sanatımızın öncüsü sayılabilirler” (Atar, 1995: 89). Mustafa Aslıer de bu resimleri Türk Baskiresminin öncüleri saymamız gerektiğini söyler. Cayol’un açtığı yolda, yüzyıllar boyu sanatın girmediği yerlere halk kültüründen beslenerek, doğal sanatı ulaştıran çok sayıda sanatçı vardır. Bunlardan öğretmen kökenli, siyasal bilgiler de okumuş olan Mehmet Hulusi, II. Abdülhamit döneminde yaşamış ve en güzel halk sanatı örneklerini vermiş sanatçılardan biridir. Beyazıt Kazancılar Yokuşu’nda bir litografi matbaası kurmuş, duvarlara asılacak, kitapları süsleyecek resimleri yapmaya ve basmaya başlamıştır. “Sanatçının birçok eserinde adı ve imzası bulunmaz ancak tarzından O’na ait oldukları anlaşılır. Mehmet Hulusi’nin yüzlerce taşbaskı eserinden günümüze ancak çok azı yıpranmış olarak gelebilmiştir” (Sesigür, 1993: 5). Hayal gücünün ürünü imgeleri, gerçek görüntülerle sentezleyerek oluşturduğu bu resimlerde, Demir Pehlivan’ın aslanla güreşmesi, Çanakkale Boğazı ve Süveyş Kanalı gibi konuları işlemiştir.

“Taşbaskıcılığı diğer yandan halk kitaplarının resimli olarak basılmasını da sağlamıştır. Tekniğin hem metin yazısını hem resimleri doğrudan taşta resmetme veya aktarma olanağını sağlaması, ucuz olması gereken halk hikaye ve masal kitapları için uygun bir çoğaltma yolunu açmıştır” (Çilen, 80). İlk dönemlerde yapılmış ilkel ve acemice resimler, kitap resminin gerektirdiği anlatımcı üsluptan uzaktır. Batı türü resme tam geçilemediği gibi, zamanla halk resminin anlatımcı özgün özelliklerinden de uzaklaşmalar görülür. Batı tarzı resmin etkisine girdiğinde ise naif değerlerini yitirir, profesyonelleşmenin soğuk yüzü ortaya çıkar. Bunlara rağmen halk resimleri, litografik baskının kitap dışına taşınmasının yolunu açmıştır. Boyu 84 cm. ye varan seyirlik resimler basılmaya başlanmıştır. Bu tür halk resimleri o dönemde birçok yere asılmıştır ancak özellikle İstanbul kahveleri, devrin dini ve siyasi geleneklerine uygun yazı ve resimlerin halkla buluştuğu mekanlar olmuştur. Kahvelerin duvarlarını yazılı ve resimli panolarla donatma geleneği Türk Halk Sanatında oldukça eskidir. Ancak bu gelenek taş baskının yaygınlaşmasından sonra “taş baskı duvar resmi” diyebileceğimiz bir niteliğe bürünmüş, yakın zamana, 1970’lere kadar da devam etmiştir. O dönemler bu kahvelerde Mekke, Medine, Hicaz Demiryolu, Cennet, Cehennem, hayali manzaralar, Hz. Ali’nin Devesi, Kız Kulesi, Karagöz, Köroğlu, Leyla ile Mecnun, Kerem İle Aslı, Karacaoğlan, Şahmaran gibi konuları resmeden litografik baskılar duvarları süslemiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra ise halkın buluştuğu mekanlarda padişah suretleri ve hatta karikatürlerine rastlanır. “Eski İstanbul ve Anadolu kahvehanelerinin duvarlarına asılan resimler, yazılar ve duvar resimleri dönemin resim sergileri olarak kabul edilebilir” (Atar, 1995: 90).

Türk Litografisi’nin sanatsal üretim basamağında ilk basit örnekler olarak görülen bu anlatım resimlerini, Rönesans resminin akılcı yaklaşımı içinde değerlendirmek yanlış olur. Konumuz olan litografik baskıların Doğu sembolizmi çerçevesinde başka bir mantıkla ele alınıp incelenmesi gerekir. “Rönesans gözüyle ele alınıp seyredildiklerinde, onları cılız, oransız, mantıksız, doğruluğu başkalarıyla paylaşılmayacak kadar subjektif bulmak mümkündür. Ancak bu resimlerin düzlem üzerinde yer alan yazıyla bazı uygunluklar göstermesi, bugün için ilginç sayfa

düzeni, denge, bir ölçüde birlik ve tekniğin iyi uygulanması gibi bazı pozitif değerlerine işaret edilebilecektir” (Güneş, 1988: 13).

Prof. Hayri Esmer'de Türkiye'de Baskı Resme Bakmak başlıklı yazısında bu resimler hakkında Yunus Güneş'in söylemlerini destekler nitelikte şunları yazmaktadır: “*Minyatür geleneğine eklenilebilecek, nakış estetiğine uygun şematik bir biçim algısını ön plana çıkaran bu resimlerin, batılı anlamda sanatsal sorunlar, form arayışı ve sanatçı vurgusundan uzak durduğu görülmekle birlikte, halkın zevk ve beğenisine karşılık gelecek şekilde basit ve simgesel içerikleri dikkat çekmekte ve kendine özgü halk beğenisini ve estetiğini yansıtması açısından da önemli görülmektedir*” (Esmer, 2011).

20. yüzyılın ilk çeyreğinde, teknolojik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan ofset baskı, taş kalıba resim yapma geleneğini çürütmüş, ofset makinalarına yenik düşen litografi atölyeleri bir bir kapanırken halk resmi yaratımı da durmuştur. Bunun sonucunda evrilen litografi, akademik eğitimin sanatsal üretim unsurlarından biri olmuş, yeni bir alan olarak eğitim kurumlarında saygın yerini almıştır.

Litografinin Eğitim Kurumlarına Girişi ve Akademik Baskiresmin Özgünleşme Adımları

1800'lerin sonlarında gelişen endüstri ve teknolojinin etkisiyle önce Avrupa'da okullaşma hareketleri başlamış, usta-çırak ilişkisi yerini eğitimci-öğrenci ilişkisine bırakmıştır. Bu dönemde Avrupa okullarına gönderilen yetenekli asker öğrenciler Avrupa resmini öğrenmiş, İstanbul'a geri döndüklerinde de akademik sanatın ve bu alanda kurumsal yapılaşmanın temellerini atmışlardır.

Asker kökenli bu sanatçıların kuşkusuz en önemlilerinden birisi Fransa'da arkeoloji eğitimi almış olan Osman Hamdi Bey'dir. 1882'de Sanayi-i Nefise mektebi Alisi'ni kurmuş, Türk topraklarında ilk kez, akademik sanat eğitiminin yolunu açmıştır. Bir yıl kadar sonra eğitime başlayan okulda, akademik baskiresmin ilk adımları atılmış ve Hakkaklık (gravür) bölümü kurulmuştur. Baskı ustası bulmanın zorlukları nedeniyle, bölümün kapalı kaldığı dönemler olsa da 1924 yılına kadar okulda çok sayıda öğrenci yetişmiştir. Ancak bunlar piyasanın ihtiyacına yönelik usta klişeciler oluyordu. Matbaalara resim kalıbı oyma ustası yetiştiren bölüm henüz bu dönemde özgün baskiresim yoluyla sanat yapan bireyler yetiştirme konumunda değildi. “*1924'te kapatılınca Sanayi-i Nefise Mektebi'nde baskı atölyesi de bulunmuyordu artık. Ülkemizde pentür ve heykel gibi alanların bile bağımsız bir uğraş alanı olarak benimsenmesinin epeyce geciktiği dikkate alındığında, benzer şekilde baskiresmi bu işlevselliğinin dışında sanata dair bir alan olarak algılanmasının da talihsiz bir şekilde gecikmesini ülkenin toplumsal ve kültürel koşulları içinde düşünmekte fayda vardır. Bu esas itibariyle o dönemin toplumsal yapısı, sanatın benimsenmesi, alışkanlıklar ve genel olarak kültürel algı ile ilgili bir sorun olarak görmek gerekmektedir*” (Esmer, 2011).

Türk sanat eğitimi tarihi öğretmen-öğrenci ilişkisi çerçevesinde değerlendirilecek olursa, baskiresim eğitiminin öncüsü Hoca Ali Rıza olarak görülür. Eğitim için, yurt dışına gönderilen gruptan biri değildir ancak, Harp Okulu'nda Türk ve yabancı hocalardan iyi bir resim eğitimi almıştır. Mezun olduktan sonra da, aynı

okulda resim hocalığı yaparken öğrencilerine özgür ve yaratıcı bir ortam sağlamıştır. “11 Ekim 1914 tarihinde kadınların güzel sanatlarla ilgilenmesini sağlamak ve mevcut İnas Sultanilerine resim öğretmeni yetiştirmek amacıyla Sanayi-i Nefise Mektebine bağlı bir resim dersanesinin açılmasına karar verilmiştir. 1914 tarihinde İnas Sanayi-i Nefise Mektebi resim ve heykel bölümleriyle eğitime başlamıştır. 1914’te yükseköğretim alanında İnas Darülfünun, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, Mekteb-i Sanayi-i Nefise Mektebine bağlı olarak açılmıştır. Resim dersini de görmeye başlayan öğrencilerin hocalarından biri de Hoca Ali Rıza Bey’dir” (H. Dönmezer, 2012, s. 25).

Resim 5. Hoca Ali Rıza, ‘Çeşme’ 24x34 cm., Litografi

1906 yılında çizdiği karakalem, desen ve imgesel manzaralarını öğrencilerine göstermek için Harbiye matbaasında, litografi yöntemiyle çoğaltması, ressamlığının yanı sıra eğitimci kişiliği hakkında bir fikir vermektedir. “Meşk Albümleri” olarak da bilinen ve üç ayrı cilt halinde hazırlanan bu desen defterlerinin herbiri 24 sayfadır. “Aynı çizgi resimlerden bir albüm de kitapçı B. Kasper tarafından Mülki Rüştiye öğrencileri için, 1900-1910 yıllarında bastırılmıştır” (Çilen, 80). Tasarımın temel problemleri ve basım tekniği açısından değerlendirildiğinde, ülkemiz sanat eğitiminin ilk ciddi baskıresim örnekleri olarak görülmektedir. Litografi tekniği atölye ortamında ağır taşlarla zorlu koşullarda uygulanabilmektedir. Hem zihinsel süreçler hem de vücut olarak yorucu çalışmaları gösterdiği çabalardan severek ve isteyerek yaptığını çıkarabiliyoruz. Özellikle İstanbul manzaralarında, canlı renkleri, litografinin renkli basımda sunduğu görsel zenginliği ustaca kullanarak uygulamış, yağlıboya görünümünde eserler de üretmiştir. “Hoca Ali Rıza’nın resim anlayışına paralel olarak, figürün detaycı ve natüralist bir yaklaşımla ele alındığı bu desenlerin, derin bir gözlem inceliği içermesi, onları öğrenciler için öğretici çalışmalar olmasının ötesinde, sanatsal yaratı nitelikleri güçlü özgün baskıresim çalışmaları olduğunu da göstermektedir” (Esmer, 2011).

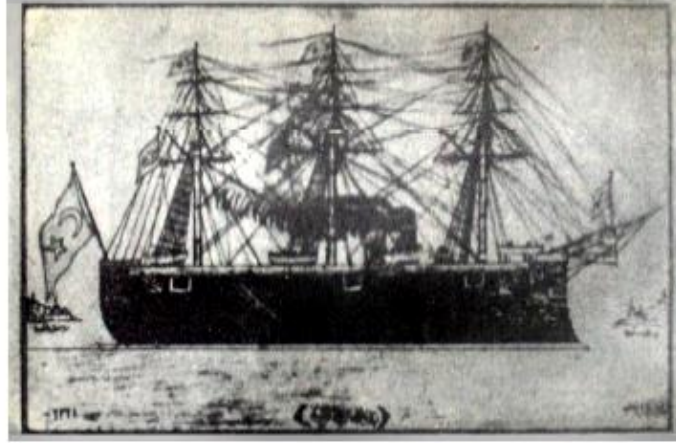
Resim 6. Hoca Ali Rıza, 'Binbaşı Sedat Bey Uykuda' Desen Albümlerinden, Litografi

Öğretmenliğinin ileriki yıllarında Harbiye'nin baş ressamı olarak görevlendirilmiş, litografi tekniğini çok sayıda öğrenciye öğretmiştir. "Çok sayıda okulda görev almış ve öğrenci yetiştirmiş olan Hoca Ali Rıza İkinci Meşrutiyetten sonra kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ne başkanlık yapmıştır. Hoca Ali Rıza resimlerinde Üsküdar ve Boğazın (Resim 7) zengin doğasını resmetmiş ve ders verdiği okullarda kullanılmak üzere litografi albümleri hazırlamıştır. Bu litografiler Türk resim sanatının ilk ve en önemli baskıresimleridir" Hoca Ali Rıza içinde bulunduğu dönemin zorluklarına karşın mücadele ederek resim ve litografi yapmış, İstanbul'un doğasını en ince ayrıntısına kadar incelemiş, büyük bir ustalıkla resmetmiştir. (H. Dönmezer, 2012, s. 26).

Resim 7. Hoca Ali Rıza, 'İstanbul' Litografi

Desenlerini sivil okullar için de çoğaltmış, Avrupa kökenli sanat öğretisini halka taşımıştır. Mustafa Ashier de bu litografik baskıları özgün baskiresim sanatımızın öncüleri olarak nitelemektedir. “Hoca Ali Rıza’dan sonra Sami Yetik, Ruhi Arel, Nazmi Ziya ve diğer sanatçılar sınırlı ölçüde de olsa tekniği sürdürürler” (Hakan, 1993: 67). Son yıllarda bu eserlerin gün yüzüne çıkarılması için çalışmalar yapılmakta, “19.y.y.’in taşbaskı resimlerini saptama amaçlı yapılan araştırmalar sonucunda, bu taş baskiresimlere, bu yüzyıl sonunda yaşamış olan El Hac Firaki Eyyubi Mehmet imzalı taş baskiresimler de katılmaktadır” (Dönmez, 2008: 15).

Resim 8. El Hac Firaki Eyyubi Mehmet, 50 x 65cm., Litografi

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerindeki yaklaşık yüz yıllık bir süreçte var olan litografi sanatı, halk kültüründen süzülerek çıkan anlatımcı resimlerin ortaya çıkışı ve çoğaltımında önemli bir rol oynamıştır. Tekniğin getirdiği en önemli yeniliklerden birisi, geleneklerimizde var olan “güzel yazı” ile Avrupa’lı resim anlayışının ürünü çizimlerin aynı kompozisyonda birleştirilebilmesidir. Bu özellik daha önceleri, litografinin Avrupa’da hızla yayılması ve sanatçılar tarafından kabullenilmesinde de büyük oranda etkili olmuştur. Daumier, Goya, Leutrec gibi 19. yüzyılın önemli litografi ustaları, gerek lavi gerekse yağlı kalem çizimleriyle tekniğin görsel etki olanaklarını kendi karakteristik buluş ve çalışma yöntemleriyle zenginleştirmiş, litografiyi doruk noktalara taşımışlardır. 1910’lu yıllarda özellikle Hoca Ali Rıza’nın manzara ve desenlerinde ortaya çıkan ara tonlamalar ve ışık-gölge oyunlarının litografinin sözü geçen olanaklarıyla birleşmesi, ülkemizde akademik resmin gelişimi ve baskiresimlerle grafiksel bir ifadenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu anlayış ve görsel zenginliklerin eğitim kurumları ve halk resimleri yoluyla geniş kitlelere ulaştırılmasında litografinin önemini belirtmek gerekir. Avrupalılaştırma hareketlerinin ön planda olduğu bir dönemde halk kültürünün gelişimi ve yaygınlaşmasına önemli katkıları olmuş, yanı sıra bu kültürel birikimi görsel olarak da günümüze taşımıştır.

Sonuç

Litografi, icadından 30 yıl kadar sonra ülkemize getirilmiş ticari bir matbaa görünümündeyken, basımda sağladığı kolaylıklar ve Hoca Ali Rıza gibi deseni kuvvetli ustaların, tekniğin sunduğu resimsel etkileri keşfi ile ilk baskiresim tekniğimiz

olmuştur. Başta, askeri okulların öğretim kitaplarının basıldığı bir matbaa iken zamanla, kaynağını halk kültüründen almış anlatım resimleri çoğaltılmış ve bu litografik baskılar halkla bütünleşmiştir. Bu yönüyle litografi, sanatı halka ulaştıran ilk iletişim araçlarından biridir ve köklü bir geçmişe sahiptir. Rönesans resmine uzak ancak minyatür geleneğinden de sıyrılmış olan bu seyirlik resimler, sanatsal litografinin de ilk adımı olmuştur. Gelişen teknolojinin etkisiyle 1900'lü yılların başlarında evrilen teknik, ticari alanda ofset matbaaya dönüşürken, geleneksel litografi, eğitim kurumlarına girmiş ve sanatsal bir ifade aracı olma yolunda ilerlemiştir.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde açılan Hakkaklık Bölümü, metal kalıp oyma ve klişecilik üzerine kurulmuştur. İlk yıllarda sanat kaygısı güdülmeyen, piyasaya yönelik işler öğretilmişse de buradaki atölyeler, ülkemizde metal gravür sanatının gelişmesine ve gelenekselleşmesine öncülük etmiştir. Üstelik metal gravürün atölye donanımı, maliyet ve mekan ihtiyacı açısından litografiye göre daha uygundur. En eski baskiresim tekniği litografi olmasına karşın, ülkemizde metal gravürün yaygın olmasındaki ana neden litografi atölyesi donanımının pahalı oluşudur. Son yıllarda Özel atölyelerin ve tekniğe ilgili sanatçıların artması ofset baskının atası olan litografinin ülkemiz geneline yayılması ve yaşatılması açısından önemlidir. Sanat üretiminin özgün basamaklarından biri olarak günümüzde de önemi giderek artmaktadır. Grafikselleşmesiyle görsel sanatların baskiresimdeki en önemli uygulama alanlarından biridir.

Bulunışundan kısa bir süre sonra topraklarımıza giren ve kültürel gelişimde önemli bir yeri olan tekniğin ilk dönemlerindeki yaygın kullanımı, araştırılması gereken bir konudur. Fransız litografi ustası Henry Cayol'un İstanbul'a yerleşmesi ve kurduğu litografi matbaasıyla İbrahim Müteferrika'nın tipografik matbaası ömrünü tamamlarken, litografinin çok yönlü resimsel özellikleri keşfedilmiş, Türk baskiresiminin ilk örneklerine hayat vermeye başlamıştır. İlk zamanlar piyasaya yönelik ticari işler ve askeri amaçlı belgeler basılırken, giderek çoğalan ve sanatçıların tarafından da tanınmaya başlayan litografik matbaalar, sanatsal üretimin merkezleri olmaya başlamıştır. Daha sonra eğitim kurumlarına giren teknik, baskiresimin kurumsallaşmasına öncülük etmiştir. Tekniğin kurumsallaşması ve sanat eğitiminin grafikselleşmesiyle ilgili araçlardan biri olmasında Hoca Ali Rıza Bey'in katkıları önemlidir. Tasvirin yasak sayıldığı zor dönemlerde Avrupa resim anlayışını, litografi tekniğinin çoğaltma olanaklarıyla özellikle gençlere öğretmeye çalışması, sanat eğitimi sürecinde baskiresime verdiği emek ve mücadelenin göstergesidir.

1900'lü yılların başlarındaki litografi çalışmalarına ilişkin yazılı kaynak bulmak oldukça zordur. Sınırlı sayıdaki kaynaklarda az sayıda günümüze kadar gelebilen eser ile Hoca Ali Rıza'nın tekniği yaşatma ve sanat eğitimi için kullanma yönündeki çabalarıyla karşılaşılabilir. Günümüz Türkiye'sinde de sadece ilgili sanatçıların ile belirli bir sanatsever kesimin tanıdığı litografi tekniği ve sanatsal boyutunun anlaşılabilirliği açısından, litografi geçmişinin, sanatçıların ve eserlerinin incelendiği yazılı kaynaklara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Kaynakça

- Atar, Atilla (1995). Başlangıcından Günümüze Taşbaskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Çilen, Hülya (1995). Metal ve Taşbaskının İlk Uygulama Dönemleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dönmez, İrfan (2008). Türk Baskiresminin Gelişim Sürecine Katkısı olan Kurum ve Sanatçılar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esmer, Hayri (2011). Türkiye'de Baskiresme Bakmak, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları
- Gerçek, S. Nüzhet (1939). Türk Taş Basmacılığı, İstanbul: Devlet Basımevi
- Güneş, Yunus (1988). Anlatım Resimleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- H. Dönmezer, Saime (2012) . Türkiye’de Baskiresmin Gelişimi Üzerine Bir Analiz, Ankara: Murat Kitabevi
- Hakan, Saime (1993). Taş Baskıda Halk Sanatı ve Akademik Sanat, (Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sesigür, Hülya (1993). Litografi Tekniği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Görsel Kaynaklar

- Resim 1. Lorenzo Quaglio, ‘Alois Senefelder’, 1818, Litografi: https://de.wikipedia.org/wiki/Alois_Senefelder#/media/File:Senefelder.jpg (21.03.2017)
- Resim 2. Koca Hüseyin Paşa'nın eseri ‘Nuhbetüttalim’, 1831, Litografi: Hakan, Saime (1993) .Taş Baskıda Halk Sanatı ve Akademik Sanat, (Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Resim 3. Askeri Eğitim Kitabı (kapak), ‘Nefer Talimi’, 1832, Litografi: Hakan, Saime (1993). Taş Baskıda Halk Sanatı ve Akademik Sanat, (Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Resim 4. Seyfülülük Hikayeleri’nden, ‘Padişah Tabibe Muayene Oluyor’: Dönmez, İrfan (2008). Türk Baskiresminin Gelişim Sürecine Katkısı olan Kurum ve Sanatçılar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Resim 5. Hoca Ali Rıza, ‘Çeşme’, 24x34 cm., Litografi: <http://hayriesmer.com/makale/turkiye-de-baskiresme-bakmak/81?ln=en>(21.03.2017)
- Resim 6. Hoca Ali Rıza, ‘Binbaşı Sedat Bey Uykuda’ Desen Albümlerinden: Dönmez, İrfan (2008). Türk Baskiresminin Gelişim Sürecine Katkısı olan Kurum ve Sanatçılar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Resim 7. Hoca Ali Rıza, ‘İstanbul’ Litografi: H. Dönmezer, Saime (2012) . Türkiye’de Baskiresmin Gelişimi Üzerine Bir Analiz, Ankara: Murat Kitabevi
- Resim 8. El Hac Firaki Eyyubi Mehmet, 50 x 65cm., Litografi : Dönmez, İrfan (2008). Türk Baskiresminin Gelişim Sürecine Katkısı olan Kurum ve Sanatçılar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.